

Bağdat Valisi Necip Paşa'nın Kerbela Üzerine Yaptığı Askeri Harekât ve Bunun Osmanlı-İran İlişkilerine Etkisi

İbrahim Aykun¹

Özet

Osmanlı Devleti ile doğu komşusu İran, tarih boyunca bazı sorunlar yüzünden sık sık savaşmışlardır. İlk defa Rusya ve İngiltere'nin arabuluculuğunda Erzurum'da barış yoluyla meseleleri halletme yoluna gitmişlerdir. Bağdat eyaletine bağlı olan Kerbela kasabası bir Osmanlı toprağı olmasına rağmen kasabanın Şiilerce kutsal sayılması nedeniyle burada İran'ın nüfuzu artmış, Bağdat valilerinin burada idare yetkisi kalmamıştır. Bağdat valisi Necip Paşa'nın Kerbela'da Osmanlı otoritesini yeniden kurma teşebbüsüyle askeri bir operasyon yapması, Erzurum'da başlayan barış hayallerini bir anda suya düşürmüştür. Askeri harekâta haklı olmasına rağmen Erzurum konferansının toplandığı bir sırada böyle bir teşebbüste bulunması tasvip edilmemiştir. Bölgenin öneminden dolayı da azl edilmemiştir. Rusya ve İngiltere'nin yoğun gayretleri sunucunda Erzurum konferansına devam edilmiş ve 1847 Erzurum Antlaşması imzalanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İran, Necip Paşa, Kerbela, Namık Paşa

Military Operation on Kerbela of the Governor of Baghdad Necip Pasha and Its Effect on the Ottoman-Persian Relations

Abstract

Ottoman State and the Eastern neighbor country, Iran had made wars due to various problems throughout the history. They tried to solve the problems between them for the first time by the intervention of Russia and England. Although Kerbela, belonged to Baghdad government was a land of Ottomans, Iran's influence became strong in the city as it was desecrated by Shias, thus Ottoman governors power was lessened there. Baghdad governor Necip Pasha started a military operation in order to reestablish the Ottoman authority in the city, but it destroyed the dreams of peace initiated in Erzurum. Although the governor was right for his military operation, this was disapproved thanks to its timing which was at the same time when Erzurum conference was gathered. He was not dismissed for the significance of the region. By the vigorous efforts of Russia and England, the continuation of Erzurum conference was provided and Erzurum Treaty was signed in 1847.

Key Words: Ottoman, Iran, Necip Pasha, Kerbela, Namık Pasha

¹ Yrd.Doç.Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

GİRİŞ

Osmanlı-İran ilişkileri çeşitli meseleler yüzünden sık sık bozulmuş, iki devlet tarihte pek çok savaş yapmıştır. Özellikle aşiretlerin sebep oldukları sınır meseleleri, tüccarlardan alınacak vergiler, İranlı hacıların Osmanlı topraklarında karşılaştıkları güçlükler, taraflar arasındaki çatışmaların nedenlerinden bazılarıdır. İkinci Mahmut'un Yunan isyanını bastırmaya çalıştığı sırada İran ile ilişkiler gerilmiş ve İran Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. 1821 yılında başlayan savaş sırasında İran, Doğu Anadolu'da bazı yerleri ele geçirmiş ise de orduda baş gösteren kolera salgınından dolayı barış istemek zorunda kalmış ve 1746 tarihli antlaşmayla belirlenen sınırın esas alındığı 1823 tarihli Erzurum Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Bu antlaşma sorunları tam olarak çözmemiştir. Feth Ali Şah'ın 1834 yılında ölmesi üzerine oğulları arasında başlayan taht mücadelesinden galip çıkan Muhammed Mirza, şehzadelerden bir kısmını öldürtmüş bir kısmını da hapsettirmiştir. Şehzadelerin bir kısmı önce Rusya'ya ardından da Osmanlı Devletine sığınmıştır. Bunların İran'a yakın Bağdat'ta ikamet ettirilmelerinden dolayı İran ile yaşanan sorunlara bir de şehzadeler meselesi eklenmiştir.

1831 yılında başlayan Mehmet Ali Paşa isyanı sırasında Osmanlı Devleti, İran'a karşı ılımlı politikalar izlemiştir. Bu politikanın bir gereği olarak Kemal Efendi ve daha sonra İbrahim Sarım Efendi diplomatik temaslar kurmak üzere İran'a yollanmıştır. 1841 yılında Mısır İmtiyaz Fermanıyla Mehmet Ali isyanı sona erince artık Osmanlı Devleti İran'la yaşanan sorunlara ciddiyetle eğilmiş, iki devlet arasında ilişkiler gerginleşmiştir ve iki devlet sınır valilerine savaşa hazırlıklı olmaları konusunda uyarılar yapılmıştır.

Hazırlıkların hızla yürütüldüğü ve savaşın patlamasının an meselesi olduğu bir sırada Rusya ve İngiltere devletlerinin, sorunların kendi gözetimleri altında toplanacak bir konferansta görüşülmesi için yaptıkları teklif, Osmanlı ve İran devletleri tarafından kabul edilmiştir. Konferansın toplanma yeri olarak da Erzurum seçilmiştir.

Konferansın² toplanılmasına karar verildiği ve temsilcilerin Erzurum'da toplanmaya başladıkları sırada Bağdat'tan gelen bir haber şok etkisi yaratmıştır.

² Erzurum konferansı için bkz. İbrahim Aykun, Erzurum Konferansı ve Osmanlı-İran Hudut antlaşması (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995.)

Bağdat valisi Necip Paşa³, Şiiiler tarafından kutsal sayılan Kerbela üzerine bir tedip harekâtı yapmıştı. Bu hareket Osmanlı-İran ilişkilerini bir kez daha germiş, toplanmasına karar verilmiş olan Erzurum Konferansı'nın geleceği de tehlikeye girmişti.

a) Kerbela Kasabası:

Bağdat eyaletine bağlı bir kasaba olan Kerbela, vilayetin 90 km. güneybatısında, Fırat Nehrinin sağ kenarına 25 km.'lik bir mesafede ve bu nehirден ayrılan bir kanalın üzerinde bulunmaktaydı (Ş. Sami, 1314:3832).

Kerbela'nın XIX. yüzyıl ortalarındaki durumu hakkında en sağlıklı bilgiyi, Necip Paşa'nın Kerbela harekâtından sonra tahkikat için gönderilen Tırhala eski kaymakamı Namık Paşa vermektedir. Namık Paşa'nın İncelemelerinin sonucunu içeren rapor (BOA. İMM. 1840/18) hem olay hem de Kerbela'nın coğrafi ve etnik durumunu ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

Rapora göre Kerbela, Bağdat eyaletine 16 saat mesafede bir kasaba idi. Kasabada 865 İranlı, 1977 Arap ve 8 de Hintli yaşamaktaydı. Toplam 2850 hanede 15-16.000 kişinin yaşadığı kasabada nüfus bazen 50.000, bazen de 60-70.000'e kadar çıkıyordu. Ziyaretçiler haricinde yani normal zamanlarda yaşayan 15-16.000 nüfusun yarısından fazlası Arap, kalanları da Acem, İranlı, Türkmani, Hindistanlı ve Bahreynli idi. Halkın yerleşmek için burayı tercih etmelerindeki sebeplerin en önemlisi Âl-i Beyt sevgileriydi. Başka nedenlerden ötürü de buraya gelenler çoktu. Asıl vatanlarını terk ederek, kasabaya gelen bu kimseler ev ve bahçe gibi emlak almışlardı. Dışarıdan gelenlerle yerliler birbirleriyle o kadar kaynaşmışlardı ki bunların tümüne birden Kerbelalı demek yerinde idi (BOA. İMM. 1840/18).

Yine Kerbela olayını incelemek üzere Rus ve İngiltere sefaretleri tarafından gönderilen Mösyö Farent'in hazırladığı raporda nüfus 15-20.000 ile 80.000 arasında verilmektedir (BOA. İMM. 1840/20).

Arabistan çölünün kenarında bulunan kasaba, Urbanlar ve Vehhabilerin

³ Necip Paşa, Kalemnden yetiştikten sonra 1811'de piyade mukabelecisi, sonra da Baruthane nazırı oldu. Mora isyanını bastırmak için giden orduda görevlendirildi. Ağa Hüseyin Paşa kumandasındaki orduya Defterdar olarak tayin edildi. Surre Eminliği, Deavi Nazırlığı, Mühimmat-ı Harbiye Nazırlığı görevlerinde bulunduktan sonra 1840'da Şam ve 1849'da Bağdat valiliğine tayin edilmiştir. Oğulları Mahmud Nedim Paşa, Ahmed Şükrü Bey ve İbrahim Bey'dir. Bkz. Mehmet Süreyya, Sicill-i Osmani IV, İstanbul, s.545-546. Mahmud Nedim Paşa, Abdülaziz döneminde sadarette bulunmuş ve Rus yanlısı politikasından dolayı Nedimof diye de anılmıştır.

saldırılarına uğrar ve yağmalanırdı. Hatta Seyyidü’ş-Şüheda türbeleri⁴ de zarara uğrardı. Kasabayı korumak için Bağdat eski valilerinden Süleyman Paşa, hisar yapmaya teşebbüs etmiş ve inşaat Hint şahlarından birisinin yapmış olduğu para yardımları sayesinde bitirilmiştir (BOA. İMM. 1840/18).

Kasabanın sur ile çevrilmesi başka sorunları da beraberinde getirmiştir. Halk kendini güven altında hissedince bu sefer de Bağdat valilerinin emirlerini dinlememeye başlamıştır. Kasabanın geliri 3.500 keseden fazla olmasına rağmen, Abdülvehhab adında birisi, Bağdat hazinesine 300-400 kese gönderip, kalan parayı da kasabadaki eşkiyanın ileri gelenleri ile paylaşmıştı.

Kasabada bugünkü anlamda mafya diye adlandırabileceğimiz birtakım eşkiya yaşamaktaydı. Bunların liderleri Seyyid İbrahim Zagrefani, Hacı Arap Ta'me, Mehmed Ali Han ve Mirza Salih Damat Acem'di. Her birisinin onar on beşer silahlı adamları vardı. Namık Efendi, raporunda eşkiyanın kasabada halka zulme şu örneği vermektedir: İran'da yaşayan Türk âlimlerinden ve Şiilerin meşhur müctehidlerinden Seyyid İbrahim Kazvinî, eşkiyanın birisi tarafından, halkın kalabalık olduğu bir sırada sokak ortasında, başından imamesini çekilip çamura düşürülmüştü. Şiilerce kutsal sayılan bir kasabada bir müctehidin bu çeşit bir hakarete maruz kalması zorbalara cüretlerini de göstermektedir (BOA. İMM. 1840/20).

Kasabanın surla güvenliğinin sağlanmasıyla Bağdad eyaletine bağlı yerlerde suç işleyen kimseler Kerbela'ya kaçarak kurtulduklarından, diğer bölgelerdeki suçlular örnek alarak kasabaya sığınmışlardı (BOA. İMM. 1840/18). Mösyö Farent'in *“velhasıl şehri Kerbela her ne kadar aziz ve muhterem bir mahal ise de kaffe-i mücrimînin makarrı olarak ve yaramazlar namına olanlar molla takımına istinad ile dilediklerini icraya ve hükümet-i devleti adem-i isgaya mütecasir olurlar idi”* (BOA. İMM. 1840/20) şeklindeki tespiti kasabanın o zamanki iç durumunu göstermektedir

Kasabanın İran'a yakın olması, Şiiler tarafından kutsal sayılması nedeniyle bir Osmanlı toprağı olmaktan çıkmış adeta muhtar bir idareye kavuşmuştu. Vehhabiler Kerbelayı istila ettikleri sırada halk, Feth Ali Şah'tan yardım istemişlerdi. Kasaba'daki zorbalardan biri olan Mehmet Ali Han da Şah'ın gönderdiği askerler içerisinde kasabaya gelmiştir. Mehmet Ali Han bir

⁴ Vehhabilerin türbelere saldırımlarındaki sebep de mezarlar üzerine kubbeler yapmanın, onlara adaklar adamanın ve evliya kabrini ziyaret etmenin küfür olduğuna inanmalarıdır. Kabir ziyaretini de sapıklık olarak nitelemektedirler. Bkz. Neşet Çağatay, İA. Vehhâbilik maddesi. s. 264

zaman sonra şahtan, maaşsız olarak kasabanın muhafızlığının kendisine verilmesi için bir ferman gönderilmesi ricasında bulunmuştur. Namık Paşa da raporunda “ *bilmem hangi hukuk ve nasıl kaide-i düveliyeye tatbiken merkuma bir kıt'a ferman vererek iade eylemiş.* “(BOA. İMM. 1840/18) diyerek bir devlet toprağına bir başka devlet hükümdarının görevli tayin etmesini şaşkınlıkla karşıladığını ifade etmiştir.

Kasabayı Osmanlı hâkimiyetine almayı amaçlayan Necip Paşa'nın harekâtı buraya yapılan ilk harekât değildi. Bağdat eski valilerinden Davut Paşa da burayı on bir ay muhasara etmiş, birkaç yüz akçe verilmesi ve içeriye bir miktar asker bırakılması şartıyla kuşatmayı kaldırarak Bağdat'a dönmüştür. Bırakılan askerler de eşkıya tarafından öldürülmüştür. Yine Ali Rıza Paşa, Kerbela civarında bulunan Hz. İmam Hüseyin ve Hz. Abbas türbelerini ziyaret etmek istemiş ancak kasabaya asker ile girmesine izin verilmemişti (BOA. İMM. 1832/2).

b) Kerbela'nın Şiiler Açısından Önemi:

Kerbela'nın Şiiler açısından önem kazanması, hilafet mücadeleleri sırasında yaşanan olaylardan sonradır. **Hz. Peygamberimizin vefatından sonra** Hulefa-yı Raşidin olarak anılan **Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali sırasıyla halife olmuşlardır.** Hz. Ali'nin bir Harici tarafından şehit edilmesi üzerine Hz. Muaviye halife olmuş ve Hz. Hasan ile yaptığı antlaşmaya göre ölünceye kadar hilafet makamında kalacak ölümünden sonra Hz. Hüseyin halife olacaktı (Üçok,1983:28).

Muaviye'nin 680'de Şam'da ölümü üzerine antlaşmaya aykırı olarak oğlu Yezit halife olmuştur. 10 Muharrem 680'de Hz. Hüseyin halifelik hakkını almak için Mekke'den Irak'a yürürken Kufe naibinin ordusuna karşı yaptığı savaşta yenilmiş ve şehit edilmiştir. Cenazesi de el-Hair'e defnedilmiştir (Kaya, 2004:2). Yezid'in Hz. Hüseyin'in kesik başı önünde "*Allah'a yemin ederim ki ey Hüseyin, eğer seninle çarpışan ben olsaydım seni öldürmezdim.*"⁵ (İbnü'l-Esir, 1986: 86.) sözleriyle üzüntülerini belirtmesi de pek bir şey ifade etmemiştir. Artık Hz. Hüseyin öldürülmüş ve bu olaydan sonra İslam dünyası Şii ve Sünni olmak üzere kesin olarak iki kutba ayrılmıştır. 10 Muharrem, bütün şiiler tarafından matem günü olarak kabul edildi ve Hz. Hüseyin'in türbesi de şiiler için kutsal sayılan bir ziyaretgâh oldu. Kerbela'nın yılın belli

mevsimlerinde nüfusunun aşırı artmasına bir sebep de Zeynelâbidin Muhammed el-Bâkır ve Cafer es-Sâdık'ın, Hz. Hüseyin'in mezarını ziyaret etmenin meşruluğuna ve faziletine dikkat çekmeleridir (Kaya, 2004:2).

Ziyaretgahlar Sadece Kerbela'da Hz. Hüseyinin mezarı değil, Necef, Kazımeyn ve Samarra'da bulunan mekanlardı. Buralar Şiilerce "Atabat"⁶ olarak anılan mukaddes yerlerdi. Mezhep dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak İran'ın bölgedeki nüzuflu da artmıştır.

c) Necip Paşa'nın Kerbela Harekatı:

Necip Paşa Kerbela üzerine askeri harekâttan önce yapması gereken önemli bir işi daha vardı. Fırat Nehri (Murad Suyu) yatağını değiştirerek yeni yatak edinmiş, Hille Ovasını sulayan eski yatağını terk etmişti. Fırat'ın Hille'den geçen eski yatağını değiştirmesi, sulamada kanalların suyunun azalmasına sebep olmuş, ziraat dağılma noktasına gelmişti. Bağdad'ın kileri konumunda olan Hille'de sulama sorunlarından dolayı üretimin azalması her şeyin fiyatının kat kat artmasına sebep olmuştu⁷.

Hille'de sulamadan kaynaklanan sorunlardan dolayı halk, Necip Paşa'ya suyun eski yatağına döndürülmesi için müracaatta bulunmuşlardı. Vali hem halkın müracaatı hem de tarımın gerilemesinden kaynaklanan sorunları göz önüne alarak 24 Ekim 1842'de Bağdad'dan hareketle Hindiyeye yakın Nasırıyye'ye gelerek suyun tekrar Hille tarafına döndürülmesi için çalışmalara başlamıştı. 28 Kasım'da suyu döndürecek set tamamlanmıştı. Yağan yağmur sebebiyle yapılan seddin yıkılma tehlikesine karşılık, seddin hemen yukarısında Hille tarafına doğru, 1.700 m. uzunluğunda, 60 m. genişliğinde ve 7 m. derinliğinde yeni bir kanalın açılmasına başlanmıştı (BOA. İMM. 1832/2).

Suyun Hille tarafına döndürülmesi çalışmaları tamamlandıktan sonra Kerbela'yı tekrar Osmanlı hâkimiyetine almak için askeri operasyona başlamıştır. Harekete geçmeden önce Kerbela halkının kendi arzularıyla itaate alınmaları için teşebbüslerde bulunmuştur. Önce halka yazı göndererek, Hz. İmam Hüseyin ve Hz. Abbas türbelerini ziyarete geleceğini ve Kerbela'ya mütesellim tayin edeceğini, maiyyetine de yeteri kadar asker bırakacağını, karşı

⁶ Şemseddin Sami Kamus-ı Türkî'de atabâtı "*Necef, Kerbela, Kazimiye cihetlerindeki makamat-ı mübareke hakkında müsta'meldir*" şeklinde izah etmektedir. Bkz. Şemseddin Sami Kamus-ı Türkî.

⁷ Farent nehrin eski yatağına döndürülmesinde asıl amacın oluşan küçük adalar üzerinde yaşayan, hırsızlık ile tanınan ve Osmanlı Devletine isyan etmek üzere olan Mervan

çıkılır ise bunu zorla yapacağını bildirmiştir. 20 Kasım 1842 tarihinde bu mealde birer resmi yazıyı, İran şebkenderi Molla Abdülaziz ile İngiltere ve Fransa konsoloslarına göndermiştir. Sonra İran tarafından yapılacak bir iddiaya fırsat vermemek için, İran halkının kasabayı terk etmelerini istemiştir. Valinin gönderdiği yazıya halk, Kerbela'da ikamet eden Ali Şah'ı göndererek cevap vermişlerdir. Cevaplarında ziyarete ancak beş adam ile gelebileceğini belirtmişler, diğer şartlardan da vazgeçmesini istemişlerdir. Yani mütesellim ve asker bırakma isteklerini reddetmişlerdir. Ancak Necip Paşa'nın burasının Osmanlı toprağı olduğu konusundaki kararlılığını görünce, Ali Şah'a, aslen İranlı olup, 20-25 seneden beri Kerbela'da oturan Şii âlimlerinden müctehid Seyyid Kazım Efendi'yi katarak bir kaç *yüz* akçe ile göndermişler ise de Necip Paşa, şartlarından taviz vermemiştir. Bundan sonra halk kendi belirleyecekleri bir yere 200 asker yerleştirilmesini, kasabanın idaresinin yine kendilerinde kalmasını kabul etmişler ise de vali, Davud Paşa zamanında yerleştirilen askerlerin akibeti bilindiğinden reddetmiştir. Şartları ne zaman kabul ederlerse aman verilmesi emriyle Sadullah Paşa Kerbela üzerine görevlendirilmiştir (BOA. İMM. 1840/18).

20 Kasım-14 Aralık arası, Kerbela halkı ile Necip Paşa arasında bu şekilde yazışma ve görüşmeler devam etmiştir.

Kasabanın altı kapısından birisinin, Kerbela'ya yerleştirilecek askerlere teslimi ve mütesellim tayini isteğinin kabul edilmemesi üzerine, Sadullah Paşa komutasındaki ordu, kasaba üzerine sevk edilmiştir.

Namık Paşa'nın tespitine göre Kerbelalılar, askere karşı koymalarının altında yatan bir sebep de hilafet meselesiydi. Yani Sünni-Şii meselesiydi. Şiiilerin inançlarına göre, 12 imamdan, Hasan Askeri'nin oğlu, 12. imam İmam Mehdi, Abbasi halifelerinden biri tarafından öldürüleceğini anlayınca, Samire şehrine "koyunları güdüp, bakacağım" diyerek gitmiş, sonra da kaybolmuştu. Şiiilere göre İmam Mehdi, yakın zamanda gelip, halifeliği gasıplardan tekrar alacaktı. Onlara göre, Kerbela'ya gelen bu askerler gasıp askerleridir ve onlara karşı koymak vaciptir. Kasabaya asker koymaktan maksat ise "**şii mezhebine taarruz ve tasaddiden ibarettir**" (BOA. İMM. 1840/18) şeklinde fetvalar yayınlamışlardı.

Valinin şartlarını kabul etmemeleri yönünde halkı tahrik eden başkaları

kabilelerinin itaate alınması olduğunu söylemektedir. BOA. İMM. 1840/20. Aynı görüşü Namık Paşa da raporuna almıştır. BOA. İMM. 1840/18.

da vardı. Bunlardan biri İmam Abbas Camii görevlisi Seyyid Kasım'dı. Bu zat, şartların kabulü yönünde bir temayül belirince ayağa kalkarak başından imamesini yere atarak “ siz kendünüzü şiiyyü'l-mezheb dersiniz, dönüb sonra şehri ve gerek evlad ve iyalinizi haric-i mezheb bir takım küffara terk etmek istersiniz” demiştir (BOA. İMM. 1840/20).

Sadullah Paşa, askere kaleye yürüyüş emrini vermesinden bir gün önce de “ *Yarın yürüyüş olacak . İnad etmesünler , şerayit-i ma'lumeyi kabul etsünler, cümlesine aman verelim ve ma vaki'i keenlem yekun hükmüne koyalım, bunca akacak kanın veballerini boyunlarına almasunlar.*” tavsiyesiyle Alvan kabilesi ileri gelenlerinden bir Arabı kaleye göndermişti. Halk elçinin başına toplanıp şartları kabule meyyal iken eşkıya liderlerinden Mirza Salih Damad “*biz çok etdik, bizim işimiz Allah'a kaldı. Nafile ne olacak ise olsun.*” (BOA. İMM. 1840/18) diye bu toplantıya son vermiştir.

Karbela yakınına gelen Sadullah Paşa, halka şartların kabul edilmesi için tekrar bir şans vermiş ve üç gün süre tanımıştı. Halkın geri adım atmayacağını anlayınca da askere yürüyüş emri vermişti. İlk anlarda, halkın askerler üzerine açtığı ateş sonucunda bir kaç asker ölmüş, bir kaç da yaralanmıştı.

25 günlük muhasaradan sonra 14 Ocak 1843 sabah vakti, askere yürüyüş emri verilmiştir. Halk arasından asker üzerine ateş açılması neticesinde çok sayıda can kaybı meydana gelmişti. Mansureden 60 asker şehit olmuştu. Çok sayıda da yaralı vardı. Halktan ölenlerin çoğu da kaçmak için askerlerden uzak olan ve sadece bir kanadı açık olan kapıya koşmalarından dolayı sıkışarak ölmüştür. Bir kısmı da duvarlardan atlama sonucu hayatını kaybetmiştir. Askerin açtığı ateş sonucunda ölenler de vardı (BOA. İMM. 1840/18). Yine Hz. Abbas türbesi minarelerinden asker üzerine ateş açılmıştı. İran şahının dayısı, Allahverdi Han'ın evine toplanan 40-50 kadar şahsın silahlı saldırılarında 15 mansure, 32 başıbozuk askeri ölmüş ve birazı da yaralanmıştı. Bundan sonra askerin de halk üzerine ateş açması üzerine, çok sayıda kişi ölmüştü. Kumandadan çıkan askerler, sokak aralarına dağılarak, ateş edilen evlere girerek yağmalamışlardı. Yağmaya ihtiyaten ordunun gerisinde bırakılan askerler ile güya Kerbelalılarının yardımına gelen Urbanlar da katılmışlardı. Necip Paşa'nın Hindiye'ye gelmesinin haber alınmasının da etkisiyle halk, değerli mallarını kasabının dışına çıkarmış veya gömmüş olduğu için, yağma edilecek pek de değerli mal kalmamıştı (BOA. İMM. 1840/18)

Çatışmalar başlayınca ellerinde yeterli kurşun olmayan halk türbelerin

içerisini çevreleyen tunçtan yapılmış şeyleri sökerek kurşun ve gülle dökmüştür (BOA. İMM. 1840/20). Yani türbelerin tahribine sebep olmuştur.

Osmanlı Devletine iltica eden ve Kerbela'da ikamet eden İran şehzadelerinden İmamverdi Mirza ile Rükne'd-devle, muhasaradan önce kasabadan ayrıldıkları için zarar görmemişler sadece kasabada bulunan evleri yağmalanmıştır. Hulegu Mirza'nın yakınlarından biri, Necip Paşa'nın, Kerbela'dan ayrılarak Kazimeyn'e gitmesi teklifini kabul etmemiş, kolundan yaralanmıştı. Allahverdi Mirza Kerbela'yı terk etmemiş ve çatışmalar sırasında su kuyusuna gizlendiğinden zarar görmemişti. Bu olaydan sonra da ailesiyle birlikte Tahran'a dönmüştü.

Askerler tarafından yağmalanmış olan bütün mallar ve esirler alınarak sahiplerine derhal iade edilmişti. Şehzadelerin ve önemli kimselerin evlerine muhafızlar konulmuş, şehrin korunması için üç taburdan oluşan Musul Alayı, türbelerin hücrelerine yerleştirildikten sonra, kalan askerler surların dışarısına çıkarılmış ve tekrar içeri girmemeleri için de kapılara nöbetçiler konmuştu. Sadullah Paşa'ya İmam Abbas Türbesi'nin, Ferik Hamdi Paşa'ya da İmam Hüseyin Türbesi'nin korunması görevi verilmişti. Vefat edenlerin cenazelerinin defni için, İmam Hüseyin türbesi Kilitdarı Hacı Mehdi görevlendirilmişti (BOA. İMM. 1840/18).

Necip Paşa bir mütesellim ve yeteri kadar asker ile mühimmat bırakarak Kerbela'dan ayrılacağını açıklamasının ardından (BOA. İMM. 1832/4), Tımarlı süvari miralaylarından Raşid Bey'i mütesellim atayarak maiyetine 2 tabur piyade, 2 bölük süvari ve 32 top bırakarak Bağdat'a dönmüştür (BOA. İMM. 1840/18).

Kerbela halkından ve askerlerden ölenlerin sayısı hakkında kesin bir sayı vermek zordur. Askerlerden ölenlerin sayısı, nizamiyeden 120, başıbozuktan 271 tane olmak üzere toplam 391 kişidir. Halktan ölenlerin sayısı ise tahmini 3.000-3.500 kadardı. Ölenlerin kimliklerinin tespiti için muhtarlar görevlendirilmişti. Kerbelalılara yardıma gelen Urbandan da 209 Arap ve 157 mücavir, toplam 366 kişi ölmüştü⁸.

⁸ BOA. İMM. 1840/18. İngiltere'nin İstanbul elçisi, Osmanlı Hariciye Nezaretine verdiği bir yazıda, Bağdad'taki konsolosların bir Osmanlı subayının ifadesine dayanarak ölenlerin sayısını 15.000 olarak vermektedir. BOA. İMM. 1833/1. Ancak bu rakam çok abartılı olması akla gelmektedir. Çünkü Namık Paşa tarafından yukarıda verilen rakamlar bizzat muhtarlar tarafından belirlenmiştir.

Çatışmalarda Rusya idaresi altında bulunan Dağıstan halkından bir kadın vefat etmiştir. İngiliz vatandaşlarından kimse ölmemiştir (BOA. İMM. 1840/18).

Namık Paşa Kerbela ahalisinin eşkıyanın zulümlerinden kurtuldukları için müteşekkir olduğunu ifade etmiştir (BOA. İMM. 1840/21). Gerçekten de mütesellim tayin edilen Raşit Bey'in güvence vermesinden sonra Necef ve Kazimeyn tarafına göçen halk geri gelmiş, evlerine yerleşmişlerdir. ve dükkanlarını açmışlardır. Arap, Acem herkes "**keşke hükümet ve asayiş evvel bulaydık**" (BOA. İMM. 1840/18) sözleriyle hem Raşid Paşa'ya hem de Namık Paşa'ya teşekkürlerini sunmuşlardır. Necip Paşa Kerbela'ya yapılan askeri harekâtın başarıyla tamamlandığını Bağdat'daki Fransa ve İngiltere konsoloslarına bildirmiş ve onlardan da tebrik cevapları gelmiştir (BOA. İMM. 1832/6).

d) Kerbela Harekâtının İran'daki Akisleri

Kerbela'da meydana gelen bu olaylar, İran'da infiale sebep olduğundan gereğinde abartılı şekilde anlatılmıştır. Hatta müctehitler halkı cihada çağırmaya başlamışlar, Kerbela hadisesini bir mezhep çatışmasına dönüştürmeye çalışmışlardır. İran'dan alınan haberler, Şii'lerin Osmanlı teb'asından ellerine geçirdiklerini öldürseler bile teselli olmayacak şekilde kinle dolu oldukları yönündeydi. İran'da yaşayan Sünniler bile rahatsız edilmekteydi (BOA. İMM. 1075/2).

Sınır boylarındaki idarecilerden de İstanbul'a, İran'ın Kerbela olayından sonraki faaliyetleri hakkında bilgiler gönderiliyordu. Bayezid Mutasarrıfı Behlül Paşa'nın Makû'de ikamet eden İsmail isimli birisinden aldığı haber, Ali Han'ın askerini toplayıp Bayezid üzerine hareket etmek üzere olduğu yönündeydi. Behlül Paşa "**Bir Kerbela sözü çıkmış. Ne olub olmadığımı bilemedim. O gayrete sebab bu tarafa eli kılıç tutar var ise cümlesi peyderpey gelmekte imişler. Yani efendim bu havadisden anlaşılın bu madde sair vakitlere benzemez.**" (BOA. İ. MM. 1835/4) diye uyarılarda bulunuyordu.

İran'da halk Kerbela'nın intikamını almak hırsıyla doluydu. Aslen Sivas, Amasya, Tokat sakinlerinden olup, Süleymaniye Mutasarrıfı Ahmet Paşa'nın hizmetinde çalışan ve izinli olarak memleketlerine gelmek için yola çıkan altı kişi, İran'ın Soğukbulak kasabasına uğramışlardı. Handa gecelerken bir kısım İranlı para, silah, at ve diğer değerli eşyalarını aldıktan sonra, "**siz de Kerbela'da şii'leri telef eden takımdansınız.**" diyerek onları öldürmek istemişlerse de, kasaba halkından Şeyh İbrahim'in Soğukbulak hâkimi Abdullah

Han'dan istediği yardımla canlarını kurtarabilmişler çalınan malları da kendilerine iade edilmiştir (BOA. İMM. 1075/2).

Osmanlı ve İran'ın Harp Hazırlıkları

İran'ın Kerbela'da yaşananları bahane ederek askeri hazırlıklara girişmesinin haber alınması üzerine Osmanlı tarafında da gerekli hazırlıklara başlanmış, Erzurum ve Bağdat valilerine gerekli yazılar yazılmıştı (BOA. İMM. 1837/4).

Savaş çıkmasına ihtimal verilmesine de İranlıların ortaya çıkan durumu bir mezhep meselesine dönüştürerek intikam alma hırsıyla sınır olaylarına sebebiyet verecekleri düşünülerek temkinli olunması düşünülmüştü (BOA. İMM. 1834/15). Erzurum Valisi Kâmilî Paşa'nın İran'ın hazırlıkları hakkında uyarı yazısı, Meclis-i Hass-ı Vükela'da tartışılmış Livane, Acara ve Trabzon taraflarından başıbozuk askerinin hazırlanması istenmişti (BOA. İMM. 1837/6). Yine Kâmilî Paşa, İran tarafından yapılacak saldırı durumunda, Cizre ve Buhtan taraflarının Van sınırına yakınlığı hasebiyle bunların Van aşiretleriyle birleştirilmesi durumunda İran'a daha karşı güçlü olunacağından Cizre Beyi Bedirhan Beyin Erzurum valiliği idaresine verilmesini istemiştir (BOA. İMM. 1837/1).

Tebriz Şehbender vekili Ali Rasim Efendi, 13 Mayıs 1843 tarihli yazısında, Şah'ın, müfti makamında bulunan müctehitlere, harp yapabilecek kimseleri hazırlamalarının istenildiği yolunda haberler aldığını bildiriyordu (BOA. İMM, 1835/10).

Bayezid Mutasarrıfı Behlül Paşa, 13 Mart 1843'te Bayezid'e gelen Hoy'lu Molla Mehdi'den Kerbela hadisesinin İran'da halkın dilinde anlatımı hususunda şu bilgileri edinmişti: Halkın arasında Kerbela'da çok sayıda Şiinin öldüğü, bunların arasında iki müctehit ve bir miktar öğrencinin bulunduğu, Hz. Hüseyin'in türbesindeki ziynetin yağmalandığı rivayetleri dolaşıyordu. İsfahan'da bulunan Reis-i Müctehidin Ağa Seyyid Bakır, İran ahalisini cihada çağırılmış ve 30.000 asker toplamıştı. Behlül Paşa almış olduğu bu haberlerin doğruluğunu araştırmak için, Ali Rasim Efendi tarafına bir adam göndermişti (BOA. İMM. 1835/8; 1835/9).

30 Mart'ta dönen bu adamın verdiği bilgiler de İranlıların hazırlıklarla meşgul oldukları yönündeydi (BOA. İMM. 1836/12). Hoy ve Makû taraflarında da gizlice asker yazıldığı alınan haberler arasındaydı (BOA. İMM. 1835/8; 1835/9).

İran'dan alınan istihbarata göre, Azerbaycan bölgesi askerlerini toplamak üzere Şehzade Behmen Mirza, 2 Nisan 1843'te 200 asker ile Tebriz önlerindeki Bağ-ı Sefa isimli yere gelmişti (BOA. İMM. 1837/5). Bağdat ve Erzurum taraflarına gönderilecek askerler ve komutanlar da Erzurum'da bulunan Mirza Taki Han'dan gönderilip-gönderilmemesi hususunda alacakları haberlerin sonucuna göre hareket etmek üzere bekletiliyorlardı (BOA.İMM. 1837/1).

İranlıların, Tahran'dan Tebriz'e getirilmek üzere yola çıkardıkları 24 tane topun Sultaniye'ye ulaştığı ve her gün hazırlık yapmakla meşgul oldukları, Şah'ın müçtehitlere gönderdiği hükümlerle, buldukları yerlerde savaş yapabilecek bütün adamların yazılarak harbe hazırlanmaları istendiği rivayetleri, daha önce alınan bilgileri doğrulayacak nitelikteydi (BOA. İMM. 1836/19).

Alınan bilgilere göre İranlıların, Osmanlı topraklarına göndermek için hazırladıkları ve savaş sırasında nereye gönderilecekleri şu şekilde belirlenmişti:

23 top ve 800 asker ile Hüseyin Han Süleymaniye tarafına, 15 top ve 10.000 asker ile Hanım Baba Han Süleymaniye tarafına, 14 top ve 15.000 asker ile Mutemedü'd-devle Bağdat tarafına, 27 top ve 35.000 asker ile İlhani Bayezid tarafına (BOA. İMM. 1837/6).

İranlılar her ne kadar harp hazırlıklarına başlasalar da bazı iç meseleleri vardı. Bunlardan birisi Şiraz havalisinde İlhani taifesinden 20-30 bin hane göçebe, Pars halkıyla birlikte ayaklanmışlar ve Şah tarafından tahsilat için gönderilmiş 4-5 yüz kadar tahsilat memurunu kılıçtan geçirmişlerdi (BOA. İMM. 1836/9) Diğer de 18 Nisan 1843 tarihinde yaşanan depremdi. Saat üç civarında Tebriz ve Hoy'da hissedilen depremde çok miktarda can ve mal kaybı meydana gelmişti. Hoy'un yarından fazlası harap olmuştu. Ali Rasim Efendi'nin verdiği bilgiye göre depremden sonra Hoy'un yakın köylerinin birinde **"karasu" çıkmış ve pek çok Tebriz'de haraplık olmuş ise de ahalisinin ittikadınca Tebriz batacak diyerek bağlarda vesair açıklık olan mahallerde çadır kurup eğlenmekte"** imişler (BOA. İMM. 1836/10). Behlül Paşa'nın, Kerbela hareketinden sonra, İranlıların tavırlarını araştırmak için gönderdiği adamın raporuna göre **"Hoy'da dahi bina asarı kalmayarak bütün bütün harap olmuş ve üç binden mütecaviz adamları telef"** olmuştu (BOA. İMM. 1836/10).

Kerbela Hadisesinin Osmanlı-İran İlişkilerine Etkileri

Yukarıda da bahsedildiği gibi Erzurum Konferansı'nın toplanmasına karar verildiği, murahhasların geldikleri ve oturumların başlayacağı bir sırada Necip Paşa'nın Kerbela askeri harekâtının, haberi gelmişti. Şiilerce kutsal sayılan bir yere böyle bir operasyonun yapıldığı ve çok sayıda kimsenin öldüğü yolunda haberlerin geldiği bir ortamda İran murahhasının oturumlara devam etmesi beklenemezdi. Konferansın geleceğinin tehlikeye girmesi, Osmanlı-İran ilişkilerinin düzelmesine arabuluculuk yapan İngiltere ve Rusya'yı endişeye düşürmüştür. Osmanlı ve İran devletleri savaş kelimesini tekrar telaffuz etmeye başlamışlardı. Uzun emekler sonucunda İki devleti Erzurum'da görüşmeye ikna yolunda yapılan emekler boşa gitmek üzereydi ve tekrar başa dönmüştü. Arabulucu devletlerin yoğun gayretleri neticesinde konferans ve Kerbela olayı ile ilgili yazışmalar uzun süre devam etti.

Haberin İstanbul'a ulaşması üzerine İngiliz ve Rus elçileri endişeye düştüler. İngiliz elçisi, Sarim Efendi'den bilgi almak istemiş, böyle bir şeyin aslı olmadığı bilgisini almıştı. Gerçekten de Necip Paşa İstanbul'dan habersiz olarak bu harekâta girişmişti.

İngiltere ve Rusya elçileri Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'ya ulaştırılmak üzere ayrı ayrı tercümanlarına verdikleri talimatlarda, Rıfat Paşa'nın İran'ın hazırlıkları karşısında endişelenmesine karşın, sorunun savaşız aşılması için yaptıkları çabaya değinerek Osmanlı ve İran devletlerinden birinin veya her ikisinin barışı bozacak hareketlerine izin vermeyeceklerini belirtmişlerdir. Aynı şekilde Tahran'daki elçiler de İran'ın sulhu bozacak hareketlerine izin verilmeyeceği hususunda, Osmanlı Devleti'ne güvence veriyorlardı (BOA. iMM. 1838/9 Rus; BOA. iMM. 1838/10 İngiliz). Başkentler haricinde Erzurum'da konferans için hazır bekleyen Rusya ve İngiltere temsilcileri de Erzurum Valisi Halil Kamili Paşa görüşerek, İranlıların, Osmanlı topraklarına tecavüzî bir harekette bulunmaları halinde, meydana gelebilecek zararların İran'a ödettirileceği konusunda teminat vermişlerdi (BOA. iMM. 1085/11).

Rus ve İngiliz elçilerinin iki tarafı da teskin etmeye çalıştıkları sırada bazı sınır ihlalleri de devam ediyordu. Tarsus'ta bulunan Rusya Konsolosu, Osmanlı Kürtlerinden yüz kadarı, Gezizli civarında, İran sınırını tecavüz ile İran toprağına girerek, bir miktar at çaldıklarını, Kelbali Han'ın, topladığı süvarilerle dönüş yollarını keserek atları geri aldığı rapor etmiştir. Bu çatışmada, Kürtlerden dördü ölmüş, biri de yaralanmıştı. Aynı konsolos bir başka yazısında da Şerif Ağa'ya bağlı bir takım kişilerin, İran'ın Selmas civarına yaptıkları

yağmada Küli ile Karakışlak mevkilerinden 1.000 kadar hayvan çaldıklarını Erzurum'daki Rus temsilcisi Daniese'ye bildirmişti, Rus memur bu gibi hareketlerin iki devlet arasında bir mücadeleye sebep olmasından korkuyordu (BOA. İMM. 1839/12).

Arabulucu devletler Rusya ve İngiltere açısından, ortaya çıkan bu beklenmedik durum nasıl aşılabacağı ve İran temsilcisinin Erzurum'da kararlaştırılmış olan görüşme masasına nasıl oturtulacağı konusu iki önemli açmazdı.

Bu açmazları aşmak için birkaç adım atılabilirdi. Adımların ilki İran'da meydana gelen öfke ve kini yatıştırmak için Necip Paşa'nın azledilmesi olabilirdi. Zira Rusya ve İngiltere elçileri Necip Paşa'nın Bağdat valiliğinden azledilmesinin faydalı olacağı kanaatindeydiler. Osmanlı devleti valinin görevden alınmasına kesinlikle karşı çıkmıştı. Böyle bir yolu tercih etmek bazı yönlerden sakıncalı olabilirdi. Bir kere eşkiyayı yola getirmek bir valinin görevi olduğundan, bunda başarılı olan bir valinin azli uygun olamazdı. İkinci sakınca Kerbela askeri harekâtının amacının kesinlikle İran devleti olmadığı halde görevden alınma durumunda böyle bir yorumun ortaya çıkacağı, en önemlisi de bölgenin aşiret ve urban yatağı olması hasebiyle eşkiya karşısında başarılı bir valinin azlinin devletin bölgedeki nüfuzunu olumsuz yönden etkileyeceği düşüncesi idi (BOA. İMM. 1840/21). Elçiler, valinin görevden alınması hususunda Osmanlı tarafının isteksiz davrandığını ve bu yolu kesinlikle tercih etmeyeceğini anladıklarından bu öneriden vazgeçerek (BOA. İMM. 1840/5) hiç değilse kendisinden ileride bir şikâyet gelmesi halinde azledileceği şeklinde uyarılmasını istiyorlardı. Necip Paşa'nın yeterli hazırlık yapmadan ve Erzurum'da görüşmelere başlanacağı sırada böyle bir teşebbüse girişmesi hatalı olarak görülmüştür. Namık Paşa ve Albay Farent'in raporlarında askeri operasyonun haklılığı vurgulanmıştır. Buna rağmen Osmanlı Devleti elçilerin azil isteklerini kabul ederek valiyi görevden aldığı anda hem Necip Paşa suçlu ilan edilmiş olacak ayrıca yabancı devletlerin isteğiyle görev değişikliğinin olduğu kanaati hâkim olacaktı ki bu da bağımsız bir devletin onuruna yakışır bir durum olmayacaktı.

Mösyö Kirikov ve Mösyö Piraki elçilerinden izinsiz gizli olarak Hariciye Nezaretine gönderdikleri yazıda Osmanlı Devletinin Kerbela'da zarara uğrayanlara tazminat olarak belli bir miktar para vermektan, İran'a mektup yazmaktan ve Necip Paşa'ya gönderilecek ihtarnamenin suretini vermektan çekindiğinden bahisle, bu tavrın, İran tarafından duyulmasının, sulh işini

güçleştireceğini ve suçun bütünüyle Osmanlılarda olduğu kanaatini uyandıracak konusunda ihtarda bulunuyorlardı. Bu sakıncaları ortadan kaldırmak için yukarıda belirtildiği gibi elçilerinin isteklerine paralel doğrultuda, İran'a aşağıdaki bir mektup yazılmasını tavsiye ediyorlardı. Kerbela'da yapılanların vahşet olduğu, bundan Osmanlı Devleti'nin büyük üzüntü duyduğu, amacın İran halkına zarar vermek olmadığı, Necip Paşa'nın bazı yönlerden kabahatli olduğu, bundan sonra kendisinden bir şikâyet geldiği takdirde azledileceği, Maliye Nazırı tarafından gönderilecek bir memur vasıtasıyla zararların tespit ettirileceği ve zarara uğrayanlara tazminat ödeneceği ayrıca çatışmalar sırasında tahrip olan kutsal binaların onarılacağı, kasabaya gelen ziyaretçilerin korunacağı konularını kapsamalıydı (BOA. iMM. 1840/15).

Gerçekten de elçilerin ve elçilik görevlilerinin tavsiyeleri doğrultusunda, Sadr-ı Devlet-i İran Hacı Mirza Akasi'ye bir mektup yazıldı. Mektupta, İran tarafından gönderilen yazıda yer alan bilgilerin rivayete dayandığı ve oldukça mübalağalı olduğu bildiriliyordu. Kerbela'da meydana gelen olayları incelemek için, Namık Paşa'nın oraya gönderildiği, incelemelerini yaptıktan sonra İstanbul'a döndüğünden bahsediliyordu. Namık Paşa'nın incelemeleri hakkında da bilgi veriliyordu. Kerbela halkının Osmanlı Devletine karşı isyan halinde buldukları ve fiilen karşı koymaya da başladıkları belirtiliyordu. Kerbela üzerine yapılan hareketin İran ziyaretçilerine ve halkına bir zarar vermek için yapılmadığının incelemeler neticesinde daha iyi anlaşıldığı bildiriliyordu. Her devletin içerisinde bulunan asileri te'dip ve terbiye etmesinin en tabii hakkı olduğu gibi, Osmanlı Devletinin de iç huzurunu korumasının olağan işlerinden olduğu ifade ediliyordu. Halkın, yapılan nasihatler ve verilen teminatları kabul etmemesi nedeniyle, Kerbela üzerine yürünmek zorunda kalındığı, çatışma esnasında suçsuz kimselerin de öldüğü, bundan dolayı Osmanlı Devletinin büyük üzüntü duyduğu, bunlara tazminat ödeneceği ve zarar gören kutsal yerlerin onarılacağı belirtiliyordu. Ayrıca Kerbela'ya ziyaret amacıyla gelen Osmanlı tebaası ile İran halkının barınma ve korunmaları için gayret sarfedileceği, asayiş bozucu şeylerden kaçınılması, memleketin huzur ve refahı için çalışılması, aykırı hareketlerden sakınılmasının zorunlu olduğu dile getiriliyordu. Bu konularda Bağdat valisine de gerekli talimatların verildiği ve Osmanlı-İran arasındaki dostluğun devamı temenni ediliyordu (BOA. iMM. 1839/1).

SONUÇ

Necip Paşa'nın kendi idaresi altında bulunan bir yerde yani Kerbela'da devlet otoritesini kurma girişimi, istenmeyen durumlar meydana getirmiştir. Şiiiler için önemli bir bölge olan Kerbela'da çok sayıda kimsenin ölmesi İran tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Aynı zamanda Erzurum'da Rusya ve İngiltere devletlerinin arabuluculuğunda Osmanlı-İran anlaşmazlıklarını görüşmek için toplanan konferansın geleceğini de tehlikeye girmiştir. İki devlet başkentleri nezdinde bulunan arabulucu devlet elçilerinin yaptıkları yoğun çalışmalar hem hadisesinin İran'da uyandırdığı infialin savaşız geçirilmesini sağlamış hem de Erzurumkonferansı tekrar çalışmalarına başlamıştır.

KAYNAKLAR

A) Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Mesail-i Mühimme İradeleri (İ. MM)

- iMM. 1075/2
- iMM. 1085/11
- iMM. 1832/4
- iMM. 1832/2
- iMM. 1832/4
- iMM. 1832/6
- iMM. 1834/15
- iMM. 1835/4
- iMM. 1835/8
- iMM. 1835/9
- iMM. 1835/10
- iMM. 1836/9
- iMM. 1836/10
- iMM. 1836/12
- iMM. 1836/19
- iMM. 1837/1
- iMM. 1837/4
- iMM. 1837/5
- iMM. 1837/6
- iMM. 1838/9
- iMM. 1838/10
- iMM. 1839/1

iMM. 1839/12

iMM. 1840/5

iMM. 1840/15

iMM. 1840/18

iMM. 1840/20

iMM. 1840/21

B) Basılı Eserler

Çağatay, N. (1986), İA. Vehhabilik maddesi. C. 13, İstanbul.

Kaya, D. (2004), XIX. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Kerbela Sancağı, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans tez, İstanbul.

Üçok, B. (1983), İslam Tarihi. Emeviler-Abbasiler, Ankara.

Şemseddin Sami, (1314), Kamusu'l-Alam C. V, İstanbul.

Şemseddin Sami, (1317), Kamus-ı Türki, İstanbul.

Mehmet Süreyya, (1308), Sicill-i Osmanî IV, İstanbul.

İbnü'l-Esir, (1986), El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi-İslam Tarihi (Çev. M. Beşir Eryarsoy), İstanbul.